

Журнал науки и исследований,
кафедра в Одессе, т. 2, № 2,
О., 1925-1926

Степове Побужжя в господарськiм та вiйськовiм укладi Українського пограниччя

Замiтки до Броневського та Боплана

Ф. О. Петрунь

Люстрації Браสลавщини окреслюють територiальний обсяг господарського визиску в рiччi Буга межами лiсостепу. Найбiльш висунутими на пiвдень добрами виявляються з опису 1545 року сумежний зi степом Савранський лiс та бобровi гони по широкiй, багнястiй долини р. Кодими, що залишається в горiшнiй своїй течiї ще в лiсостеповiй смузi (Zr. dz., t. VI. 127). Як свiдчать даннi „Conscriptionis custodiae confinium“ 1529 р., i пограничнi вартовi загони на Браславщинi не виходили у своїx постійних стоянках поза межi поширення лiсiв, будучи розмiщенi на правому допливi р. Буга Савранцi бiля Чечельника, на лiвiм березi — в районi Звенигородщини (там же, т. XX, 144).

Але являється необгрунтованим обмежити виклад географiчними рамками, намiченими люстраторами, як зробив О. Яблоневський у своїм оглядi України XVI—XVII ст. Степи вiсцiрть до Чорного моря було з давних давен втягнуто в господарську та вiйськову систему пограниччя. Дикi поля не залишалися „землею невідомою“ нi для українського населення нi для представникiв польської iсторичної та публiцистичної лiтератури, виразникiв бажаннiв та сподiванок керуючої верстви в Польщi того часу. Багатство лiтературних вказiвок та запас друкованого археографiчного матерiалу далеко не використував i Д. I. Яворницький — його дуже докладний iсторично-топографiчний опис запорозьких земель i „Вольности запорожскихъ казакъъ“, Спб. 1885; пор. його ж „Исторiю запорожскихъ казакъъ“, Т. I. 1892, не дає ознак для району Побужжя систематичного порiвняння давних XVIII вiку з ранiшими, що характеризують його роль в життi браславських ухедникiв. Працю Н. Молчановського, присвячену Подiльськiй землi (К. 1891), втиснуто в надто вузькi хронологiчнi рамки. Окремi риси, що обмальовують значiння цього краю в цiлiм укладi життя України того часу, майстерно подано в томi VII „Исторiї України-Руси“ М. С. Грушевського (пор. також IV та VI томи), але систематичного аналізу всього кола джерел ще не переведено, не вiдтiнено тих особливостей побуту Побужжя, якi були безпосереднiм наслiдком його фiзично-географiчних властивостей. В колi суто-українських (користуючись термiнологiєю XVI—XVII ст.) земель Побужжя виявляло менш зручностей для господарської експансiї в степах, порiвнюючи з Наддiпряньщиною. Днiпро, не вважаючи на пороги, давав можливість висовувати входи далеко на пiвдень, майже до лиману. Захистом для промислових ватаг були луки, очеретянi гушавини та т. инши. Узький, багатий

порогами Буг¹ не міг бути водним шляхом, долина його також не давала вхідникам певного захисту. Обставини господарування в Степовім Побужжі були досить важкі і це безумовно відбивалось на його зовнішніх проявах — як ми побачимо далі, браславці примушені були триматися на входах досить великими ватагами.

Два літературних джерела повинно використати для освітлення життя степового Побужжя, як головні: „*Descriptio Tartariae*“ Броневського та „*Description de l'Ukraine*“ Боплана, що подають, разом з багатьма своїм змістом мапографічними творами останнього, звязний й суцільний огляд цікавого для нас району. Паралельний аналіз обох джерел дозволить також поставити питання про літературний вплив Броневського на Боплана. Досі Бопланові не присвячено монографічної розвідки².

Відомості, наведені Броневським, ґрунтуються на автопсії — розділ перший його праці уявляє з себе подорожні записки. Броневський двічі, як посол, одвідував Крим, де він і склав свій трактат у 1579 р. (див. його лист до короля, що виданий разом з текстом „Опису Тартарії“).

Не зважаючи на те, що його твір було надруковано ще за життя автора в Кельні в 1595 р., текст не дає підстав, що видання провадилось при участі самого Броневського. Кельнський видавець не розібрався в древніх топографічних означеннях, і цей первісний текст вимагає зараз кон'єктуральної обробки. Ельзевірівське видання „Опису Тартарії“ (див. „*Russia seu Moscovia nemque Tartaria*“, Lugd. 1630, зі стор. 243) припустило ухилення в транскрипції власних імен і додало від себе в деяких випадках спірну пунктуацію. Російський переклад, наслідуючи спірній редакції Ельзевірів, часами значно помиляється — ці фактичні помилки лишилися незиправленими автором приміток до цього перекладу М. М. Мурзакевичем (*Записки Од. Общ. Ист. и Древн. Т. VI*).

Маловідомою лишається до нашого часу додана до видання 1595 рока „*Tabula seu typus samrogium Smercolesus Taugisae seu peninsulae*“, що не увійшла до багатой збірки репродукцій мап, видану за редактуванням В. О. Кордта (*Матеріали по історії русскої картографії* К. В. 1. 1899. В. 2. 1910. В 1-й серії 2-ої. 1936). Але обслідування цієї мапи переконує нас в тім, що вона, будучи надто схематичною, не відбиває цілком багатого змістом тексту Броневського. Скоріш за все, її було виконано по замовленні Кельнського видавця „Опису“ (автор його не міг би означити *Bratislavia oppid. Podoliae* на лівім березі Бугу, як це ми бачимо на цій мапі).

Боплан, що має таке велике значіння в історії української мапографії (його мапи були непохитним авторитетом та об'єктом численних переробок та імітацій протягом століття), Побужжя знав також на підставі особистих відвідувань та об'їздів. Дослідники Боплана не спинялися на істотнім менті в його діяльності на Україні — ми маємо на увазі його близькість до Станіслава Конєцпольського, фактичного керівника країни. Боплан постійне мешкання мав у Барі, де містився і штаб Конєцпольського. Грандіозна що до наміслу „*Delineatio Specialis*“ України була виконена Бопланом за ініціативою та допомогою Конєцпольського (див.

¹ Пороги на Бузі починаються від сучасної залізничної станції Гайворон, виходи кристалічних порід виявляються й вище.

² Праця Ляскоронського: „*Гильомъ Левассеръ де Бопланъ и его историко-географическіе труды*“ К. 1901, зводиться до спроби локалізації *legenda* його мап та перекладу „*Description*“.

присвяту „Опису України“ королеві Яну-Казимиру). Необхідні матеріали були приступні Бопланові і із службових джерел, шли вони і із приватного архіву коронного гетьмана. Діаріуш особистого секретаря останнього, Станіслава Освеціма, дає змогу простежити самий процес нагромадження цих даних. Такий, напр., характер має опис мандрівки Конецпольського по своїх маєтках у 1643 році (Script. rer. polon., t. XIX. Kr. 1907. Стор. 11 і слід.). Конецпольський та його штаб були докладно інформовані через шпигів, які стежили за степом (там же, стор. 12). Пограничні маєтки Конецпольського мали спеціально для боротьби зі степняками оселені вартівні частини (там же)—вони то й давали відомості про степ. В межах „Конецпольщини“ на Побужжі Боплан у пограничній смузі збудував фортеці ~~Новгород та Ново-Конецполь~~ на місці колишнього селища Саврань (див. видання Боплана, 1861. Стор. 58 та 143)—останній на думку Боплана міг бути дуже гарним опірним пунктом проти турок. Тут він проживав в 1634—1635 роках. „Delineatio specialis“ дає для річищ Савранки, Бершадки (суч. Дохни) і Кодими досить детальне зображення¹.

Маршрут по Бугові на Очаків, до обслідування якого ми зараз переходимо, був добре відомий пограничникам. Броневський, характеризуючи браславців, яко „sclopetarios optimos ac cum Scytis crebris levioribusque praeliis bene versatos“ (вид. 1595 р., стор. 1), разом з тим підкреслює, що вони „in campis ductores viarum peritissimi sunt“ (ibid.). Від їх звідомлень і йдуть де чим записи Броневського (його супутник Роман подавав йому пояснення про деякі урочиська). До переказів мешканців пограниччя доходить зображення більш віддалених частин Побужжя також у Боплана.

Не кажучи вже про добу литовської зверхности в степах, пограничні добитки і в пізніші часи доходили легко до морського берегу (див. напр., оповідання Заповського про „рейд“ 1516 року Лянцкоронського, про збірний похід подільських магнатів в 1528—1529 р.—Script. rer. polon. T. II, стор. 143, 224; записки Претвичча, що їх надруковано в „Bibl. Warsz.“ 1866. III, подають силу характерних рис для життя цієї країни, де боротьба зі степовими мешканцями—по яскравому вислову М. С. Грушевського—поверталася в спорт).

В смугу степів Буг входить за Савранью. На лівім березі однак межа лісів² проходить вище, майже біля багатого рибою „уст'я Удицького Чорного“, окрім якого по заявах браславських мішан ніби-то не було де ловити рибу на замок (Zr. dz. VI, стор. 123). Путь Броневського пересікав ще до Савранки річку Bersadam (на тепер. мапах помилково зветься Дохною—під останньою назвою на мапі Боплана помічений доплив Бершадки). Ще за часів Жолкевського вважалося, що наново збудована паланка Бершадь „na samej Ukrainie zasiadła“ (Zr. dz. XXII, стор. 733); в добу Боплана лінія пограничних осель лежала вже в річищі Савранки. Вказівки Броневського, що його шлях ішов „non admodum densis silvis“ (там же), вповні відповідало тодішньому загальному ландшафту місцевости, так влучно змальованому Бопланом та його штиховником Гондіусом—дубове рідколісся, серед якого островами лежать ліси.

¹ Окрім вищезгаданої праці Лянцкоронського фактичний матеріал про Боплана згруповано в примітках В. О. Кордта до репродукцій мап Боплана (Матеріали. В. 2. Стор. 19—21).

² Взагалі див. працю Г. И. Т а н ф и л ь е в а: „Пределы лѣсовъ на югѣ Россіи“. СПб. 1894.

Крайній на південь Савранський лісовий масив¹ в роки мандрівки Броневського ще був в руках Козар. В районі за Савранкою Броневський знайшов „Onislionis cujusdam ignobilis Alnearium, in quo altissimae quercinae arbores apparent“. Спогад про цього невідомого українського пасічника тримається й досі на Побужжі не менш міцно, ніж пам'ять про славетного кн. Витовта: на мапі Боплана між Савранкою та Кодимою поруч з Wituleik B[rod] значиться і Onyskowa Stinka. Нині на усті струмка, зазначеного ще Бопланом, міститься село Ониськове. Мимоволі нагадується в pendant до вище наведеної звістки Броневського слова люстратора 1545 р., що на Браславщині „pasek meszczanskich ne potreba menszy seliszcz ważyti: sut inszyi paseki, iż y try seliszcza za odnu paseku ne stoiat“ (Zr. dz. VI, стор. 127)². Сучасна трьох-верстка знає на тій же балці, де лежить Ониськове, окремий лісовий участок, цілком відповідаючи вказівкам мапи Боплана.

Далі з господарських об'єктів по Бугові мають місце лишень рибні входи, що згруповані за Кодимою. Район же поміж Савранкою та Кодимою був важливим перш за все у військовим відношенні, хоч в минулім він відігравав де-яку роль і в загальній системі господарського життя України. Боплан показує тут низку бродів: Krasnenku B. (у річки тієї ж назви — нині існує село Красненки), Каунагу B., Skieleka B. та, нарешті, Wituleik B. Претвич знає століттям раніш і Kainar і Skieli (Bibl. Warsz. 1866. III, стор. 47), місця сутічок у переправ через Буг. Кайнари („кипящая вода“ по Скальковському—див. „Опытъ стат. описанія Новор. края“, 1850. I, стор. 27) слід шукати далі за Ониськовою біля уст'я лівого допливу Буга Молдавки, назва якої виявляє своє пізнє походження. Мапа Польщі Ricci-Zannoni 1772 р. дає при відповіднім потоці напис Каунар-Вода³. Назва Skieleka, Skieli цілком відповідає загальному краєвидові Бузької долини.

Найбільш відомим із Бузьких бродів даного району, без сумніву, був раніш згаданий Витовтів брод. Переправу через ріку з ім'ям Витовта зв'язує Броневський. „In Bogo“ пише він (вид. 1595 р., стор. 1), „pons lapideus atque baineum, quod Vitoldi magni ducis celeberrimi ac bellicosissimi principis Lithuaniae quondam fuisse perhibetur, ruinae lapideae restitutions atque sepulchra, quae Turcica vel Tartarica fuisse dicuntur, ac vulgo Cessenia quasi monumentum appellantur, visuntur“. М. С. Грушевський рахує цю звістку відгомінном існування давнього шляху із Білгорода на Київ, що перерізував степ у північно-східнім напрямку. Для доби складання умови 1540 року, яка обговорювала вільний експорт соли із Качибіїва на північ (Русск. ист. библи. XXX, стор. 76), та утворення трактату Михайла Литвина (у нього аналогічна звістка про Качибіїв, — вид. 1615 року, стор. 34) викликає сумнів можливість мандрівки транспортів соли на Витовтів брод — постраці показують цілковитий занепад району поміж Браславом та Черкасами, через який в давні часи йшов шлях на Київ. Та й

¹ Нагадаєм, що мапи XVI століття звичайно відмічають на півдні натуральну межу Поділля-річку Саврань (її зазначено ще на мапі С. Мюнстера 1540 р. Див. Кордт Матеріали. I с. II в. табл. 20; мапа Броневського теж тримається цього шаблону).

² Нагадаєм, що Козари лічилися в категорії „подлейших“ серед браславських землі.

³ Слово Кайнар часто замішує надто поширену в наших степах назву Ташлик (що цілком відповідає українському „Кайнар“). Так, в опису кордону 1742 р. Сухий Ташлик названо також Кайнаром (Яворницький, „Вольности“. Стор. 147). Той же Боплан називає Кайнаром правий доплив Синюхи в долишній частині її течії — трьохверстка, не подаючи нацису, при відповідній річці, містить на ній село Сухий Ташлик.

Шлях
кач.
через

Бо план століттям пізніш білою плямою залишив на своїй мапі Уманську пустелю напівніч від Витовтового урочиська. Скоріш доводилося звертати на Браслав та, переїхавши через Буг по самотньому за часів люстраторів містку, простувати на Винницю.

Вказівки Сарнецького дозволяють зв'язати з Витовтовою переправою, інші степові маршрути—в його ~~Безсмертію Рубінає~~ (користуємося вид. 1768 р.) sub voce Boch fluvius читаємо: „Alluit... Braclaw et postea incitatus cursu per campos Urocziska deccurrit: Kuczman pontem Vitoldi; tandem citatus per vastam camporum solitudinem ad Euxinum pontem amplo gurgite devolvitur“. Мапа Боплана та ще виразніша мапа Ricci-Zannoni показують, що одна з галузів Кучманського шляху тягнеться вздовж правого (південного) берегу Савранки до Бугу. Той же Сарнецький sub voce Szlak так змальовує напрямок Кучманського шляху: „A Kuczmiem¹ ad Kodima fluminis vadum X miliaria, a Kodima ad Sauran IV miliaria. A Sauran ad Szarczaki X miliaria“. цеб то шлях йшов на верховиська Кодими, як відомо, значно відхилени напівніч, а звісти на Саврань; далі він простягався до Чичаклеї (дорівняй маршрут Броневського). Коли поруч з цим нагадати, що в близькому районі на долишній Синюсі був брід, який на Боплановій мапі має при собі напис Na szlaki Dziergowu (і досі існує село Синюшин Брід), то стає ясним зв'язок Витовтового мосту з Подніпров'ям—він лежав на маршруті з Криму на Поділля та Молдаву. Ще при запорожцях в північно-західнім напрямку від долишньої течії Дніпра вели шляхи до Гарду, близького до Синюхи (Яворницький. Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ. СПб. 1880. Стр. 73). На другім кінці цього тракту у Тавані на Дніпрі також малася Витовтова митниця (Михайло Литвин, вид. 1615 р., стор. 35)². Сарнецький знає про існування Витовтової митниці та мосту (sub voce: Balneum Vitoldi: „Nunc fons tantus amoenus, ubi miles stativa habere atque corpus recipere habet. Adest atque oratorium gentile dirutum“, sub voce Pons Vitoldi: non procul a balneo, але ж він певнює, що останній нібито знаходився при річці Piszczanbot (sub voce)³. Далі, при аналізі звісток про Пешаний брід ми наведемо відповідні паралелі до Сарнецького.

В районі Витовтового мосту вперше з'являються рештки будівельних споруджень, утворених мешканцями степів. Далі Броневський змальовує більш докладно аналогічні об'єкти (за першою Чорталою) — там ми і дамо необхідний коментарій та доповнення. Скажемо тут, що в безпосередній близькості від села Витовтової або Витовтового броду на правім допливі Бугу (з пізнішою назвою Секретарки) міститься село Велика Мечетна: назва ця переховує пам'ять про колишнє існування тут будівель татарського походження. Броневський знає ще якісь рештки споруджень в районі злиття з Бугом його допливів Кодими та Синюхи. „Codemat“ пише він (вид. 1595 р., стор. 1), „Romani cuiuspiam Rusci idioma Dolniam Horofossam Horodisse vel territorium ruinorum lapideum, quod illi Pritolce seu propugnaculum nominant, ac ibi Sinavoda quasi Caeruleus fluvius, vulgo ita dictus, Bogum influit“. Боплан на своїй мапі зазначає горячий характер правого

¹ Урочисько Кучман, від якого шлях набув свою назву, лежало майже на межі Браславського та Подільського воєводств

² Той же Михайло Литвин дає цікаві звістки про пристосовання в народній уяві взагалі археологічних решток в степах до імені князя Витовта.

³ Мабуть наслідуючи Сарнецького Д. І. Яворницький висловлюється, що Витовтів брід локалізувався нижче устя Синюхи (Ист. запор. каз. Т. II, стор. 58).

чи міст-
на XIV-XV ст.

з Криму
1602
Дніпр.

(південного) берегу Кодими. Городище, що його згадує Броневський знаходилось мабуть у районі сучасної Голти, відомої з першої половини XVIII століття.

З Кодимським городищем треба порівняти замок Codimia, що його зазначено на всіх мапах, які знаходяться під впливом мапографічних творів Б. Ваповського (див. мою статтю: „К вопросу об источниках Большого Чертежа“. Журн. Научно-Иссл. Каф. Одесса. Т. I, № 7)—але „Codimia solitudo vastissima“, а також замок тієї назви на цих мапах локалізується на лівім березі Бугу, та ще і вище устя р. Савранки (замість правого). Сарнецький, як зазначалося вище, знає річку Кодиму.

З устям Синюхи путь Броневського ввійшов у рахон багатих рибних уходів. Претвич нагадує випадок, коли татари „porali z ryb-twów Braclawskich na Zywej wodze“ (op. cit.). Під Живою Водою по контрасту з гіркими, солонуватими степовими річками, що звичайно пересихають (напр., Мертві води), шкком натурально розуміти Синюху, єдиний багатоводний доплив Буга в степах (вище Інгулу). У Боплана на Синюсі біля самого устя її зазначено урочисько Sorogybe chqdy B[rod]. Мова йде про звичайне місце перебування рибалок. Броневський дає незвичайно виразний опис цієї частини Бугу, що була вже за його часів організовано використана браславцями для потреб рибальства. „Probite vel porta potius inaccessibleis“ пише Броневський (стор. 1) „naturi loci ita facta insula, saxosa in Bogo, a ripa utraque montosa, quam fluvius undique circumluit, eaque satis ampla locique natura munitissima est, quae nostris hominibus a Tartaris atque Valachis receptui tutissima est, hominesque plurimos ibi capit. Praesertim vero Bratislaviensibus annis singulis in ea mensibus aliquot piscantibus praesidii quasi loco est, ac in ea ducenti vel paulo minoris comitatus sciopetariis in Aprili Majo ac junio mensibus, in aliisque in Bogo insulis, quibus ille plurimum abundat, multi admodum semper reperiuntur“. Коли згадати, що всього то стрільців у Браславі згідно Броневського було біля п'яти сотен, то виявиться, ніби-то бузькі входи притягали трохи не половину браславської залози.

Але тут рибальствували не тільки браславці. Претвич оповідає, як він виправляв з Бару рибалок на Буг та сам ішов їх охороняти (Bibl. Warsz. 1866. III, стор. 48). „wiedząc iż każdy rok nie minie się, aby ryb-twów gdzie nie porali“. Небезпечні були не тільки татари, але ж і волохи, рейди яких по степах доходили до району Мертвих вод (пор. у Яблоновського. Zr. dz. XXII, стор. 56).

Головний опірний пункт браславців знає і Боплан—Probyte o. Зазначимо, що Пробите на Бузі згадується також у Жолкевського—з його тексту (Pisma, стор. 71, події 1600 р.) виходить, що тут тоді була стоянка низовців; Бельський згадує шлях Пробитий (події 1577 р., вид. Туровського, стор. 1430—1435), мабуть, той самий, що пізніш мав назву Гардового та зв'язував дніпровську „січ“ з бузькими „добрами“. Пізніші джерела XVIII ст. локалізують „Протечь самый главный порогъ“ вище ніж Боплан (Григоровичъ, В. Собр. соч. Одесса. 1915, стор. 393; там же мапа Де-Воланта 1791 р.). По Яворницькому Протечь або Запорозький поріг лежить поміж двох Мігійських, проти тепер, села Мігії.

Боплан, крім Пробитого, відмітив в ще де-які з тутешніх островів, але припустив тут помилки в їх послідовнім розташуванні (напр., з Мігійським). Д. І. Яворницький у своїм спискові порогів та островів не використовував ні даних Боплана, ні вказівок, наведених Григоровичем, широко замість того даючи назви урочиськ по сучасних йому власниках. Запорозький Гард,

центр рибальського промислу на Бузі у XVIII столітті, лежав на три версти нижче теперішнього села Костянтинівки біля островка Гардового (Яворницький. Вольности. Стор. 133).

Район порогів закінчується в чотирьох верстах вище уст'я першої Чортали, нині Бакшали (див. Григоровичъ, стор. 393). Найбільш вису- нутим на південь був острів Кремінчук, остіль докладно описаний Бо планом (вид. 1861, стор. 57): „K:zerminczow est une isle longue environ de 1500 pas et large de 1000, et haute de 20 à 25 pieds, du costé du nord en precipice, et du costé du midy basse“¹.

Згадана зараз Бакшала або Чортала менша була останнім на південь рибним уходом. Броневський каже (там же), що „Certelnam minore amnem luceorum, nam luceorum ferax est, appellant“. Мейєр підтвержує славу цієї степової річки, яко рибальського вгіддя (Описаніє Очаковской области. Стор. 106).

В військовім відношенні район порогів не грав особливої ролі. Правда, Бо план знає тут Hladenky Nizu B[rod] i Roumanuski B[rod]—льокалізувати ці об'єкти досить легко — балка Романова зазначена і на трьохверстці. По „Топографічному опису“ цієї території 1774 р. (Зап. Од. Общ. Ист. и Древн. VII, стор. 180) вниз від Мігія „никакого уже переѣзду имѣть не можно“. За запорозьких часів існував перевіз біля Гарду (див. Яворницький. Історія. Т. II, стор. 68. Вольности. Ст. 140; пор.: Топогр. описаніє 1774 р. Стор. 160), так саме як і у Мігіїв (Вольности. Стор. 240).

Значно більшу відомість мали броди нижче порогів, де починаються піщані береги. За вже згаданим островом Кремінчуком підходив до Бугу Кучманський шлях, що пересікав ріку Піщаним бродом (Pieszanu B. у Бо плану). Текст Броневського, що відноситься до цього географічного об'єкту, трохи за складний—наводимо його цілком (по виданню 1595 р., стор. 1): „Cermencicum lapideam ruinam ad Bogum situm Certelnam minore amnem Luceorum, nam Luceorum ferax est, appellant Piescanibrod, seu Arenosus vadus, quem cum in confines Podoliae veniunt Tartari transeunt, in Bogo fluvio apparet“. Перша частина поданого уривку знаходить гарну паралелю в Бо плану (вид. 1861 р., стор. 58—спершу йде мова про острів Кремінчук): „Au nord de la dite isle il y a un lieu en terre ferme assez beau pour faire un fort ou chasteau, environné de vallons qui sont en forme de precipices“. Це урочисько знає і Претвич, який підстергав татар, що поверталися з Київщини від Нерубайського лісу², на бродах „pod Kiermenczukiet“. Ісленьєв на мапі 1779 р. також зазначив урочисько Кременчук. Воно по „Топографічному описанію“ 1774 р. (З. О. О. И. и Д. Т. VII, стор. 180) знаходилося у шости верстах вниз по течії від Гарду: „Здѣсь“, читаємо ми, „свободно бродъ переѣзжають“. Другий брід в тім же районі від першого відстояв всього на дві версти. Цей брід „болѣ одной версти бродами продолжился“ (Описаніє. Там же). На трьохверстці спостерегається поміж скелею Пугачовою та уст'ям Бакшали значні низинні простори по Бугу. Ісленьєв показує тут два броди в повній відповідності з описом.

Знає про цей географічний об'єкт і Сарнецький, але в його Піщаний брід повернуто в річку (sub voce читаємо: Pieszanbot flu incidit in Нураним). Згадується Піщаний брід і в Жолківського (початок XVII сто-

¹ У Яворницького острів Кремінчук локалізується десь далеко нижче на південь (Вольности. Стор. 135).

² Нерубайський ліс належав до того комплексу лісів, який був відомим під назвою Чорного лісу (Nigra silva).

ліття. Pisma. Стор. 467).—по його звістці один із турецьких загонів, що загрожував тоді Польщі, від Тавані подався до Бугу—тут турки „na Pieszczanym przez Boh położyli się w tych polach między Oczakowem a Bialogrodem“. У Боплана подано вичерпного опису цього броду (Op. cit. Стор. 57—58): „Piczané Brod est fort gayable, la rivière n'y est profond que de 3 pieds et estroite, et les rives y sont de fort facile accez, de sorte que l'on y pourroit passer de grosse artillerie; au dessous de ce lieu la rivière est navigable et dessus est gayable au beaucoup d'endroits“¹. Піщаному бродові довелося відіграти значну роль під час „Руїни“. Турецький марш на Чигирин ішов по степах через Піщаний (Акты Ю. и З. России. Т. XIII, стор. 248—249), при чому тут турки робили міст (З. О. О. И. и Д. Т. III, стор. 578). Найкоротшій до Дністра від Дніпра маршрут вів, як показує опис цього маршруту, зроблений в штабі Мазели в 1697 р. по вимозі Петра I (З. О. О. И. и Д. Т. III, стор. 577—578, на той же Піщаний брід. По цьому опису мав бути „первой на десять опочивъ у рѣчки Бога, у броду Пѣщаного... тамъ много дровъ, а для перехода или паромы имѣти, или мостъ для таборовыхъ тягостей надобно, а на дѣланіе мосту не въ дальнихъ мѣстахъ можно найти деревья способного“. Нагадаємо, що по словах Боплана (стор. 58) біля острова Кременчуку „le bois a bastir n'en est qu'à demi lieue du costé d'Oczakow“.

Яке значіння мали броди цього району, видно з того, що польські публіцисти мріяли навіть про висовання на Дніпро форпостів для більш вдалого захисту переправ на Бузі. Бельський доводить, що при розташуванні залози на острові Коханнім у районі Дніпровських порогів буде можливим „Krzemieńskiego y Kusmanskiego tych dwa brody... zabronić“ (Kronica, вид. 1832 р., стор. 193, під 1574 р., писано після 1591 р.)².

Для означіння напрямку Кучманського шляху, який мав зв'язок і з Витовтовим бродом, особливо важлива мапа Польщі Ricci-Zannoni 1772 р. (аркуш 24). Тут Kervan-Joli, під якою назвою виступає Кучманський шлях, пересікає Кодиму, Чичаклею, Tschërba-Sou і підходить далі до Бугу, нижче уст'я його лівого допливу Сухого Ташлика. За Бугом, як відмічав ще і Претвич, шлях ішов знов на північ, на групу лісових масивів, до яких належав Нерубай-ліс (аналогічний малюнок у Боплана). Але, як вже виявлено, був і прямиий зв'язок з долинним Подніпров'ям—шляхом Пробитим або Гардовим. Зазначимо, що один з бродів цього району мав назву Чорталіського (див. Яворницький. Сборникъ матер. для ист. зап. каз. СПб. 1888, стор. 73, звістка 1753 р.), певне, найближчий до уст'я першої Чортали або Бакшали³. Цей брід був приступним ніби-то „в самое время малой

¹ В другім виданню 1661 р. додано: „comme cela se peut remarquer en la carte“.

² Гвагнін (вид. 1768 р., стор. 339) повторює це місце Бельського; наведено воно і Самовідцем (вид. 1878 р., стор. 330). Яворницький ототожнює острів Коханний із сучасним Кухаревим (Вольности. Стор. 72). Боплан містить Kochanne mons notabilis біля Кичкаської переправи.

³ Номенклатура Чорталі плутана. Броневський знає дві Чортали—Малу, яка відповідає сучасній Бакшалі, та Велику, що заховала своє ім'я і досі (але без додаткового означіння). У Боплана помічена на мапі Czertala Sucha. По даних Мазели саме друга із означених у нього Чорталі мала назву Сухої (З. О. О. И. и Д. Т. III, стор. 578). Мапа під назвою „Театръ войны... MDCCXXXVIII року“, штихована при Академії, знає річки Мечетну та Щербату. Відгадку для останньої дає Ricci-Zannoni (Tschërba-Sou). Вперше для північної Чортали назву Бакшали подає Ісленьєв (1779 р.), південна в нього позбавлена означіння. Тільки мапа Де-Воланта виразно відрізняє три Чортали. Тут

води". Але під час походів Мініха, в причортальському районі було улаштовано переправу російського війська¹—згадана нами звістка 1753 р. (Показаніє) намагається взагалі зробити вражіння, що в межах „Вольностей“ по Бугу не дозволялись та й не могли фактично провадитися переходи через кордон окрім спеціально для цього відведених пунктів. Той же збірник Яворницького наводить документи, які стверджують факт вільного візду „прямо чрез рѣчку Бугъ влѣтное время въ бродъ... в Малую Россію“ (стор. 64).

Ім'я середньої із Чортал—Мечетної сполучено з рештками татарської старовини в Побузьких степах. Слідом за описом Піщаного Броду Броневський каже: „Cercjesseniam Turcae Getricessenia vulgo dicitur, illa cujusdem Tartari vel Turcae locupletioris mercatoris sepultura fuisse perhibetur, ac ex lapide caelo atque polito, ac sumptuoso opere in Mahometi cum cultum facta erutaque, nunc etiam a viatoribus conspicitur“. Аналогічний тільки що наведеному вираз Броневський вжив і при описі рештків будівель біля Витовтового Броду—Боплан відмічає на Побужжі (нижче, між иншим, від Сухої Чортали) татарське місто Chryczkiessemi. Бопланова традиція панувала в західно-європейській мапографії вщерть до половини XVIII стол.—Chryczkiessemi означалося на більшості мап того часу, що охоплюють чорноморські степи—традиційно означається цей пункт і на мапі Ricci-Zannoni 1772 року. Опис Очаківської області та мапа Де-Воланта (Григоровичъ, В. Собр. соч. Стор. 393) знають татарське встановлене місто Ак-Мечеть на Мечетній балці. Там же на мапі Шуберта показано село Ак-Мечеть, що перейняло свою назву від татарської оселі (трюхверстка локалізує Ак-Мечетку трюхи на північ від устя балки).

Виявити характер цих археологічних об'єктів є можливим. Усипальні, часто поодинокі розміщені по степових та пустельних просторах тюркського розселення такі звичайні. Інструкція для делегатів по наміченню меж з татарськими та турецькими володіннями 1542 року (Dogiel. *Limites Regni Poloniae*. W. 1759) передбачає той випадок, коли кочовники будуть обгрунтовувати свої домогання на степовий край присутністю тут гробів своїх предків².

На участкові Бугу, що прилягає до Ак-Мечети, локалізується і Овечій брід, про якого згадується в „Топографическомъ описаніи“ 1774 р. (З. О. О. И. и Д. Т. VII, стор. 166—лежав на віддаленні 8 верстов од другого броду під Кремінчуком) та якого зазначено на Ісленьєвській мапі 1779 року.

Найбільш важливим та відомим у свій час був замок, що містився далі на південь, біля устя Чичаклеї. В джерелах він зустрічається то під назвою Чичаклея, то під ім'ям Еалаклея. Ототожнити цих два пункти являється можливим при порівнянні даних Сарнецького та Броневсь-

означені—балки Большая Чертала, балка Мечетная Чертала та балка Сухая Чертала. Трюхверстка знає Вакшалу (так саме як і мапа Шуберта), сьраг Мечетной та Черталу. Значимим, що Мейєр, по контрасту з Сухою Черталою, північну Чорталу зве Великою (Op. cit. Стор. 106).

¹ Див. мапу „Театръ войны... MDCCXXXVIII року“.

² Порівн. напр., вказівки на існування татарських будівель в степах в „Книгѣ Большому Чертежу“, изд. 1838 р., стор. 14 и 98, в статейнім спискові В. Тяпкина та Н. Зотова 1881 р. З. О. О. И. и Д. Т. II, стор. 574; на мапі Ricci-Zannoni, напр., на р. Конци, в „Топографическомъ описаніи“ 1774 р. З. О. О. И. и Д. Т. VII, стор. 172, 173; див. ще у Михайла Литвина, вид. 1615, стор. 35; у ~~Сарнецького sub voce Торговица~~ ~~городища в степах~~ показано і на „Delineatio specialis“ на „Delineatio generalis“ Боплана.

11

кого. Перший під словом Balaklei дає такі відомості: „Arcis vestigia in loco procommo. Czarczaklei vero est fluminis nomen“; sub voce Czarczaklei у нього читаємо: „Flumen est, notius habetur propter viva vestigia munitissima arcis Balaklei, quae si justo praesidio muniretur, firmissimum propugnaculum ad impediendos Praescopensium transitus per Hyppanim esset“. Броневський же цей зруйнований замок називає одним ім'ям із річкою; відповідний текст його (стор. 1)— „Certelnam majorem rivum Carcacelium arcem collapsam seu ruinosam, ac ibi Carcacelium fluvius Bogum influit, plurimosque lacus habet“.

Звістки про Баликлей ідуть од давньої доби. В усіх виданих у світ редакціях татарських ярликів на українські землі¹ згадується Баликлей. Не входячи в дальший аналіз тексту ярликів та взаємовідношень окремих їх редакцій, підкреслимо, що Баликлей згадується в групі степових замків цілком відокремлено від обліку замків суто-подільських, до яких зараховано Соколець—факт, до якого ми ще повернемося.

Претвич згадує Czarczaklej — тут на Бузі у перелазі, нижче Чапчаклею він перехоплював татарські ватаги (Bibl. W. 1866. III, стор. 53). Значіння цього замку побільшувалося тим, що біля його до Очакову йшла одна галузь уже згаданого Кучманського шляху. Сарнецький, як уже було відмічено, вів Кучманський шлях на Саврань, а звідти „ad Czarczaki X miliaria. Inde vero Oczakowium VIII sunt Russica multo majora quam polonica“² (sub voce—Szlak). В результаті згаданого, значіння замку на Чичаклей, яко звислового пункту шляхів, що вели на Очаків та на Дніпро, вповні обгрунтовано зростало. Бельський (його повторює Gwagnin) тримається цієї думки, що „Balaklej, gdyby oprawiono, który leży nad Czarczakleiem rzeką, 9 mil od Oczakowa, nie takby łatwo tam tędy wazyli się Tatarowie do nas chodzić, zwłaszcza Czarnym słakiem, który od Czarnego lasa tak jest nazwany“ (див. Zbiór pisarzów. W. 1832. T. XVIII, стор. 193; Gwagnin вид. 1768 р., стор. 339), цеб то Баликлей чи Балаклей повинен був спиняти татар, перш за все, білгородських та очаківських, що в своїх мандрівках на Наддніпрянщину шукали бродів на Бузі.

Значіння цього пункту розуміли також представники протилежного табору. Жолкевський подає цікаву звістку (Pisma, стор. 517), що в 1614 році „Beglerbek z wojskiem tureckim... nad polem gdzie rzeczka Czarczaklej... w sześć mil powyż Oczakowa, chciał tam restaurować zamek pusty dawno kiedyś zburzony, zową gopusiy Balaklej... Ale ten zamysł nie wziął żadnego skutku, to ledwie coś poczał kolo Balakleja kleić, a w tym in septembri pluty, dzzdzie, zimna uderzyły“.

Що до мапографічного матеріялу, то Боплан городище під назвою Czarczakly містить у самого в; ст'я річки тієї ж назви, на правім її березі. Ця локалізація цілком відповідає дійсності. Тут саме зазначає „татарській

¹ Текст 60-х років XV ст. Golebiowski. Gzeje Polski za panowania Jagiellonów. T. III. 1848, стор. 230; текст 70-х років XV ст. там же стор. 232; текст 1506—1507 рр. Acta Tomisiana T. I, дод. 9, стор. 23; Акты Зап. России T. II, № 6, стор. 4; Грушевський Ист. Укр. Руси T. IV стор. 87 за Пулаським. „Сборникъ“ Оболенського, видання 1838 р. № 1, стор. 87; текст 1540 р.—Русск. Ист. Библиотека. T. XXX, стор. 79 Акты Зап. России. T. II, № 200, стор. 363, пор. ще Danilowicz—Scarbies, II, стор. 312, № 2329.

² Gwagnin (вид. 1768 р. стор. 618) повторює відповідне місце Сарнецького. По вказівках Мазепи (З. О. О. И. и Д. Т. III, стор. 578) на Очаків треба було повертати після Чичаклей на Березанські балки. Броневський переходив балку Янчокрак (видання 1595 р., стор. 2).

пустой городок* рукописна мапа 1772—1774 рр., що її видав Ястребів (З. О. О. И. и Д. Т. XIV, поясн. текст див. стор. 164). На трьохверстній бачимо „городокъ“ на закінченні гострого, стримкого рогу, між плавнями Бугу та Чичаклеї. Діяч Одеського Товариства Ляліків в своїх подорожніх записках зазначив існування „древняго вала съ укрѣпленіями и признаками давняго строенія“ на р. Чичаклеї (З. О. О. И. и Д. Т. II, стор. 832, запис 1875 р.); тут відшукували також могили¹.

Це багатство звісток про Баликлеї на Бузі робить безпідставною локалізацію Баликлея ханських ярликів в річищі Тясмина, як ми бачимо це у Яблоновського (Zr. dz. T. XXII, стор. 696), Владимирського-Буданова (Арх. Ю.-Зап. Рос. Ч. VII. Т. I, стор. 60), автора статті sub voce в польському географічному словнику, П. Г. Клепацького (Очерки по истории Киевской земли. Од. 1912, Т. I, стор. 422—423) — Баклей alias Kiszupu, в якому вони бачуть ханський Баликлеї, згадується в джерелах уже пізньої доби.

В близькій до Баликлею районі, на лівім березі Бугу, біля вуст'я р. Мертвих Вод Ф. Брун (Черноморье. Т. I, стор. 177), а за останніх часів також Є. О. Загоровський (Очерк истории Северного Причерноморья. Од. 1922, стор. 82) локалізували замок Сокоlecь, виходячи з факта існування ут перевозу, а потім і оселі Соколи (в XVIII ст.). Але все коло звісток про Сокоlecь говорить за належність цього замку до Подільської землі. Ханські ярлики згадують його в групі подільських замків, а не степових. Знаходимо Сокоlecь і серед „польських“ (цеб-то подільських) міст в відомому спискові „русскихъ городовъ“ Воскресенського Літопису (П. С. Р. Л. Т. VIII, 1856 р. стор. 241). Зах.-руські літописи (див. П. С. Р. Л., Т. XVII, стор. 83, 100, 171—172, 279—280, 328—329, 390, 455, 497; пор. Стрийковського. Т. II, стор. 18) об'єднують Сокоlecь з Браславом та Винницею в один комплекс (в оповіданні про похід Витовта на Подільську землю та про поділ її між ним та Ягайлом). В джерелах, що освітлюють події 1434—1435 рр., Сокоlecь знов виступає поруч з Винницею (див. напр., Daniłowicz. Scarbiec. Т. II, стор. 123; Cromerus. De originibus XXI, 311, або Sryjkowski, II, 106). Маршрут мандрівки короля Ягайла по прикордонних замках (Длугош, вид. 1711 р., lib. XI, стор. 314 підтверджує, що Сокоlecь лежав дець у південній частині Браславщини—вн згадується поруч з Звенигородом та Караулом. Суто-степові замки тут ще не фігурують. Ми не будемо робити спроби пристосувати звістки про Сокоlecь до тієї чи іншої оселі в межах Браславщини з відповідною назвою — XVI ст. в ілюстраторських своїх актах не знало старого Сокольця і не дає нам ніяких підстав для вирішення цього питання, але нагадає, що Сокоlecь на південь від Браслава був місцем постійної браславської варті. Тут на острові Бугу існує і досі городище (Зап. Р. Арх. Общ. Нов. Сер. Т. VIII, в. 1, 2 стор. 269), село ж Сокоlecь по мапі Боппана, в XVII ст. ще містилося на цім острові—зараз воно в скількох верстах вище по течії.

Як уже зазначалося, у Претвича фігурують броди на південь від Чичаклеї. Під час походів Мініха на Очаків в цім районі біля теп. села Андреевки (Эрделевки—користуюся транскрипцією російських мал, Шуберта та трьохверстки) було збудовано Андреевського редута, що охороняв переправи через Буг (див. мапу Theatrum belli... anno 1737). Фігурують

¹ Багата Чичаклейська долина після приєднання Очаківської округи до Росії відразу почала колонізуватися запорозьцями, що відновили назву Чичаклей (див. Григорович, В. Собр. соч. Стор. 393—порівн. мапу Де-Волянта).

рештки цього шанца на мапі Ricci-Zanponi 1772 р.; знає його також рукописна мапа 1772—1774 рр. (З. О. О. И. и Д. Т. XIV). В тексті Боплана (вид. 1861 р., стор. 57) є заїстка про острів з аналогічною назвою: „Andre Ostro est une isle qui peu avoir une lieue de long et un quart de large, pleine de bois“. На мапі Боплана (*Delineatio generalis*) на де-яким віддаленні від Бугу бачимо означіння татарського міста з написом при ньому: Andrytow. До факту існування в степах в XVII ст. татарської оселі з слов'янською назвою треба віднести критично. Напевне, креатором цього населеного пункту, який не згадується в других джерелах, був В. Гондіус, що штихував Бопланівські мапи — напис Боплана: Andryt ow у нього переутворився в Andrytow. Цей Andrytow традиційно дається на значній кількості мап, які протягом століття були під впливом Бопланівських творів в зображенні району степів.

Далі на південь Боплан докладно обмальовує ще урочище під назвою Włostadna Króljcsa на місці суч. Миколаївка, але район останнього вимагає окремої розвідки. Устя Бугу належить уже до другого району — воно міцно зв'язано з Дніпром та Дніпровським казачеством. Боплан, напр., навіть огляд течії Бугу дає як додаток до опису Дніпра і веде його з півдня на північ.

Зібраний нами матеріял свідчить, як багато спільного мав район Побужжя та взагалі чорноморських степів з укладом господарського життя України та її військовою системою. Перед революцією середини XVII ст. на черзі стало вже питання про інкорпорацію степових просторів. Боплан в своїм „Описі України“ та в своїх топографічних творах був яскравим представником настрою та бажаннів польської верховної класи (див. присвяту королеві Яну-Навмиру). В цих відношеннях він був спадкоємцем низки польських дворянства. Але крім імперіялістичних тенденцій, прагнення до експансії, Боплан перейняв та використовував в літературних творах польських діячів і фактичний матеріял. Напр., топографічною ілюстрацією до тексту Броневського з „*Delineatio specialis*“ Боплана (вкупі з „*Delineatio generalis*“) — мапа, що додана до видання 1895 р., надзвичайно схематична та бідна змістом. Помилки Боплана в зображенні краю за Кодимою свідчать, що його мапи в відповідних частинах не мають за собою автопсії. При вирішенні питання, якими джерелами користувався Боплан, поруч з переказаними місцевими мешканцями не виключається і можливість літературних ремінісценцій. Помилка в локалізації Огузскієзети в Боплана, ідентичної Сегюєзєєпія Броневського, могла бути наслідком плутанини в номенклатурі Чортал—Бопланініг лічили Сухю Чорталою ту; яка у Броневського фігурує під назвою Меншої. Відсутність докладних означень у Броневського позбавило Боплана можливості правильно локалізувати о. Прохитий—взагалі, Боплан, поклавшись на усну традицію, припустив ще другі помилки в розміщенні островів на Бугі. Характерним є і той факт, що Боплан вибрав для причикалейського городища назву по річці, що ми бачимо і у Броневського — тоді, як всі інші джерела користуються назвою Баликлей.

Але, крім цих аналогій в деталях, є певний паралелізм і в самій композиції літературних творів Боплана та Броневського — і той і другий автори відвели вступні частини описам головних шляхів, що входили далеко в степи: у Боплана — Дніпра, у Броневського — Бугу. Мета у обох авторів була однакова — відшукування нових земель та виявлення шляхів для польського магнатства, яке почувала себе в силах перейти до наступу на степові орди. Броневський фіксує в своїм „Опису“ тіж

об'єкти, що і століттям пізніш Бо план—опірні пункти тієї міцної мережі, яка повинна була охопити степову Україну.

Das Steppengebiet am Bug im Wirtschafts- und Militärsystem des ukrainischen Grenzlandes

Th. Petrun

Nach den „Lustracye“ der ukrainischen Grenzbürgen wird der Umkreis des wirtschaftlichen Einflusses derselben im Stromgebiet des Bug durch die Grenzen der Wälder beschränkt. In dieser Hinsicht folgten den „Lustracye“ die Autoren der Arbeiten, welche der Ukraine gewidmet sind. Das der Wissenschaft vorliegende literarische und archeographische Material aber beweist, dass auch das Steppengebiet am Bug schon früh dem wirtschaftlichen und militärischen System des Grenzlandes incorporiert war und auch bei demselben nach der Entfernung der litauischen Garnisonen aus den Bürgen verblieb. Zwei Autoren haben uns den zusammenhängende Beschreibung dieses Rayons im XVI—XVII Jahrh. hinterlassen—Broniowski und Beauplan. Die parallele Nachprüfung der literarischen u. kartographischen Werke beider gibt die Möglichkeit auch die Frage über die Benutzung des Broniowski durch Beauplan zu stellen.

Die hauptsächlichsten wirtschaftlichen Objecte am Bug befanden sich bei den Stromschnellen desselben.—die Fischfängereien, welche in späterer Zeit in die Hände der Saporoger übergingen. Die an der Grenze der Steppe liegenden Wälder wurden für Biennenzucht benutzt. Im allgemeinen wirtschaftlichen System des Landes spielten eine Rolle auch die Uebergänge über den Bug, welche sich auf den alten Wegen von den jetz. Odessaer Limanen nach Kieff und von dem untern Dnieprgebiet nach Podolien und Moldauen befanden. Die Furten des Buges waren auch von grösster Bedeutung für die Organisation des Schutzes der Ukraina gegen die Steppenvölker. Die ukrainischen Grenzier fingen den Tataren bei den Furten nahe der Ortschaft Kremintschuk (Pistschany Brod) und beim Flusse Tschitschaklea, wo die Burg Balaklej sehr vortheilhaft gelegen war, ab. Die Nomadenvölker halten in der Steppe ebenfalls ihre Stützpunkte. Die Ueberbleibsel derselben sind von den Beschreibungen und Karten, welche bei der Eroberung des Steppen durch die Russen verfasst worden sind, fixiert. Broniowski und Beauplan, welche im Dienst des Polnischen Staates waren, stellten sich die Erweiterung der polnischen Grenzen im Steppengebiet als Ziel, und haben deshalb gerade so, wie die späteren Agenten des Russischen Staates, alle Punkte, welche im militärischer Hinsicht nützlich sein konnten, genau registriert. Sehr wahrscheinlich scheint der Einfluss des Broniowski auf den Text u. die Karten des Beauplan—die Fehler des letzteren finden ihre Erklärung in der Verworrenheit einiger Stellen bei Broniowski. Man kann auch einen gewissen Parallelismus im allgemeinen Aufbau der Werke des Broniowski und Beauplan bemerken—sowohl der Eine, als auch der Andere, fangen ihr Werk mit der Beschreibung der wichtigsten Wege, welche in die Steppen führen, an.